

(ה) ציור בשואה

ככל אמנות אחרת מושתתת אמנות הציור על השפעת גומלין בין אומנים ובין סביבתם המפרים אלה את אלה. שלילת החופש, האיסור לעסוק בציור, האיסור להבעה חופשית וסכנת המוות שריחפה תמיד על ראשי הכלואים, פגעו קשה ביכולת היצירה ומנעו מגע בין האמן לחברה, בין האמן לחבריו. ציירים רבים חדלו לצייר, אך רבים אחרים המשיכו לצייר מתוך דחף שאינו ניתן לדיכוי, מתוך רצון אדיר לתעד, להביע ולבטא עצמם למרות הקשיים. זה שנים רבות מתנהל ויכוח בשאלה, האם אפשר לראות במכלול היצירה בתנאי הגטאות והמחנות מעשה אמנות או ביטוי תיעודי בלבד. נראה שאם אמנות מאפיינת את רוח האדם, אם היא ביטוי ליכולת יצירתו, הרי אותן יצירות אמנות שנוצרו בתנאי מחסור חמור וניתוק מוחלט מהסביבה ובאווירת דיכוי הרוח והגוף, מבטאות את אי הכניעה של היוצר ואת המיטב שבאדם.

מחנות המעבר. ככלל ניתן לקבוע שהציור במחנות המעבר היה קל, יחסית, יותר מאשר במחנות מסוגים אחרים, והמשטר והתנאים במחנות המעבר היו נסבלים יחסית. במחנה המעבר גירס שבצרפת היו כיתות ללימוד ציור לילדים ובני-נוער, ונתאפשרה השפעת גומלין מסויימת בין הציירים במחנה. כך, למשל, הוכן שם כרטיס ברכה שצייר ז'ק קוקטו ועשרה ציירים אחרים במחנה חתמו עליו, והוא הופץ ברבים. ציירים כגון ארנולד דגני, קרל שוויג ואברהם ברלין ציירו כמעט באופן חופשי על נייר ציור ובדים משובחים והשתמשו בצבעי מים ובצבעי שמן שהביאו נציגיהם של ארגוני צדקה, שביקרו לעיתים מזומנות במחנה גירס. במידה קטנה יותר של חופש ציירו גם אלכסנדר בוגן במחנה מעבר ליד וילנה, אדולף (איזיק) פדר ואוזיאס הופשטטר במחנות מעבר בצרפת, ארנולד דגני ואביגדור אריכא במחנה מעבר ברומניה, ורבים אחרים. כאמור היה דגני גם במחנה גירס. החופש היחסי במחנות ההם הקל גם את הברחת התמונות והסתרתן, כך שרבות מהן שרדו. גם נושאי הציורים מושפעים מהתנאים.

היצירה האומנותית בגטאות. בתקופה הראשונה בגטאות בפולין, עד אביב וקיץ 1942, כלומר, לפני שהחל ה'פתרון הסופי' וחיסול הגטאות, התנהל בהן מאבק לקיום, ובמקומות שונים אפשר היה להשיג חומרי ציור ואף לפתוח כיתות לימוד. בתקופה השנייה, תקופת האקציות, לא נתאפשרו עוד חיים סדירים כלשהם ולא היתה אפשרות לציור. בתקופה הראשונה אפשר היה להבריח ציורים מהגטאות בקלות יחסית, אך הדבר לא נעשה משום שהיהודים לא ידעו על תוכניות הנאצים, וכאשר נודעו בגטאות כוונות הרצח הטוטאלי של הנאצים, כבר היה, בדרך-כלל, מאוחר מדי.

בתחום הציור היה דמיון מסויים בין הגטאות למחנות המעבר למיצער בתקופה הראשונה של המחנות, אך ישנם גם הבדלים. ראשית, בגטאות היו יהודים בלבד, והם היו מנותקים מהחוץ.



בגטאות לא ביקרו נציגי ארגונים בין-לאומיים כדי לעמוד על תנאי החיים בהם ולעזור לתושביהם. השגתם של חומרי ציור בגטאות היתה קשה יותר מאשר במחנות, ובדרך-כלל היו החיים בהם קשים יותר. רוב הציורים ששרדו מתקופת הגטאות מדכאים, מביעים יותר את הטרגדיה הקרבה, ועשויים מחומרים גרועים יותר מאותם ששימשו במחנות המעבר.

בין מחנות הריכוז והעבודה בולט מקומו המיוחד של גטו טרזיינשטט, שהיה מעין מחנה או גטו לדוגמה. בטרזיינשטט הותרו, לשם הסוואה וטיוח, ביקורים של נציגי הצלב-האדום. במחנה לדוגמה ההוא היו אומנים רבים שעסקו בציור על-פי הזמנת הנאצים. הם נדרשו לצייר למכונת התעמולה הנאצית, לזייף בולים ויצירות אמנות ואף לצייר ציורי נוף פסטורליים, חיות, דיוקנאות וציורי משפחות גרמניות שלוות של שומריהם. הגישה לחומרי ציור וציוד הייתה שם קלה, יחסית, אך נאסר באיסור חמור לעסוק בציור מחוץ לשעות העבודה. במחלקה הטכנית, שבראשה עמד הצייר פריץ טאוסג (פריטה), הוא, וכן ליאו האס, אוטו אונגר, מוריץ נאגל, ציירו בשביל הגרמנים ציורים ברמה טכנית גבוהה אך נעדרי נשמה, ואילו במסתרים ציירו במשיכות מכחול מהירות, עצבניות, שנבעו ממתח ויראה, אך ברמה אומנותית גבוהה בהרבה. עבודות שצוירו בחשאי הן תמונות אמיתיות, תמונות של חרדה, זוועה ומחאה. חלקן שהוברח לשווייץ הגיע לידיהם של אנשי הצלב-האדום. בעת ביקורם במחנה הראו השווייצים את התמונות הללו לגרמנים ודרשו לדעת היכן נמצאים אותם מקומות המתוארים בציורים. לאחר שיצאו אנשי הצלב-האדום את המחנה, נעצרו הציירים ומשפחותיהם בידי הנאצים ונחקרו בחקירה שניהל אדולף אייכמן, שהגיע באופן מיוחד למחנה לצורך זה. בתום החקירה נשלחו הציירים לאושוויץ ונרצחו. היחיד ששרד מהם היה ליאו האס. אחרי המלחמה נמצאו 250 ציורים של מוריץ נאגל בעליית גג בטרזיינשטט, וכן הוברחו מן המחנה כמה מציוריו של הצייר מקס פלאצ'ק. ביניהם היו דיוקנאות של אישי-רוח ידועים מרחבי אירופה.

הפיקוח ההדוק של הנאצים במחנות הריכוז הקשה ביותר השגת חומרים וציוד אחר, וכן הקשה להסתיר את הציורים. גם על המגבלות הן גברו הציירים. הם ציירו ציורים זעירים שאפשר להסתירם בקלות יחסית. ציירים רבים, שלפני המלחמה ציירו ציורי שמן גדולים, ציירו במחנות הריכוז ציורי עיפרון קטנים. הם ציירו על פיסות נייר מכול הבא ליד, על קרעי שקים של מלט, על צידם האחורי של פוסטרים, על פיסות עץ ועל פינכות אוכל וחרס, וציירו בעיפרון, בעט ודיו, בפחם, בכלי חריטה שונים ובשאריות של קליפת עולש. את הציורים הבריו פועלים שיצאו לעבודה אל מחוץ למחנה, או שהסתירו אותן בפינות סתר בשטח המחנה ואף קרעו אותם לפיסות קטנות שאפשר יהיה לחזור ולצרפם.

עם כל זאת מעטים הם הציורים ששרדו במחנות ריכוז. רבים הושמדו, והציירים שציירום יישארו עלומי שם לעד. הציורים המעטים ששרדו הם עדות מזעזעת מן המחנות ההם ומציינים יותר מכל את עליונות רוחו של האדם ושאיתו הבלתי ניתנת לדיכוי לביטוי חופשי וליצירה.

הציור ביערות, בדרכים ובמקומות מחבוא. מקום מיוחד קובעת לעצמה היצירה האומנותית של פרטיזנים ביערות, וכן ציורי המסתתרים במקומות מחבוא שונים, בבונקרים, בקרב זרים בערים, בכפרים, בבתי-חולים, במנזרים ובמקומות רבים אחרים, וציורי הנודדים בהסתר בדרכי אירופה ממקום מחבוא אחד למשנהו. לעיתים יכלו ציירים לציירו הודות לתנאים ארעיים וללחץ יצירה, אך לעיתים תכופות יותר לא היה אפשר לצייר בתנאים ההם. ציור שהחלו בו נעזב פתאום ולא הושלם, ופעמים רבות הופסקה היצירה כאשר נתגלה מקום מחבואו של האמן והוא נשלח לדרכו האחרונה. אף-על-פי-כן נוצרו גם בתנאים ההם יצירות אמנות. ציירים רשמו ותיעדו ממקום מחבואם את האקציות בגטאות ואת ההוצאות להורג, וכן ציירו מדמיונם במחבואם נופים שלא יכלו לראותם בעיניהם, או את האימים הבלתי נתפסים. פליקס נוסבאום צייר את שראו עיניו מתוך חלון מחבואו באמסטרדם, שבו הסתתר מ-1941 ועד שתפסוהו הנאצים ב-1944. אלכסנדר בוגן, שהיה פרטיזן ביערות באזור וילנה לאחר שנמלט מהגטו, רשם דיוקנאות של חבריו ומפקדיו. ליאו ברזיר שברח מהרכבת בדרכה למחנה השמדה, הסתתר כרועה כבשים והמשיך לצייר. כמוהם עשו רבים אחרים ברחבי אירופה הכבושה.

כ-30,000 ציורים ששרדו מתקופת השואה מצויים כיום ברחבי העולם במרכזי מחקר השואה, במוזיאונים, באתרים שהוקמו במחנות לשעבר, באוספיהם של ארגונים יהודיים ובידי אספנים רבים. הציורים הללו צויירו בתנאים לא תנאים מתוך סכנת תמיד. מה ששרד הוא אפס קצהו של מה שנוצר בתקופה רוויית אימים ורצח. אותם שציירו, בין שלפני-כן היו ציירים, ובין שלא היו ציירים והחלו לצייר בעיצומה של התקופה, יישארו עלומי שם לעד.